

*О.М. Бородіна,
д-р екон. наук
О.М. Borodina,
Doctor of Econom. Sci.*

*О.М. Могильний,
д-р екон. наук
О.М. Mohyl'nyi,
Doctor of Econom. Sci.*

ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНІ ПЕРСПЕКТИВИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ: ПРОТИРІЧЧЯ ТА ОЧІКУВАННЯ

Abstract. The question of the integration of Ukraine with the EC is considered from the viewpoint of possibilities and risks for the agrarian sector. The estimates of the contemporary Common agrarian policy of the EC are given, and the corresponding proposals as for the formation of modern eurointegrational reference-points for the development of the home agrarian policy are formed on their basis.

Активізація процесів глобальних трансформацій за останні десятиліття призвела до того, що міжнародна економічна інтеграція перетворюється на вагомий чинник впливу на світовий розвиток. У цих умовах національна концепція розвитку України не може не враховувати глобалізаційні інтеграційні процеси, які, незалежно від волі і бажання політиків, будуть здійснювати суттєвий вплив на національний і регіональний розвиток. При цьому пріоритет неминуче повинен надаватися внутрішньому розвитку економіки і суспільства заради протидії новим руйнівним впливам регіональної (європейської) та світової глобалізації, з одного боку, а також використання нових можливостей і переваг, які приносить глобалізація та євроінтеграція, – з іншого. Більше десяти років питання євроінтеграційних перспектив України є одним із пріоритетів зовнішньоекономічного курсу країни. Наміри щодо отримання повноправного членства в ЄС уперше були проголошені Україною в січні 1996 р. на засіданні Ради Європи в Страсбурзі.

У січні 2007 р. Рада міністрів закордонних справ ЄС ухвалила висновки щодо переговорів з Україною про підписання нової Посиленої угоди, яка має замінити чинну нині Угоду про партнерство та співробітництво, дія якої завершується у цьому році¹. У своєму висновку Рада міністрів ЄС констатує, що ЄС продовжить надавати підтримку політичним та економічним реформам в Україні, спрямованим на посилення демократії, стабільності та прозорості в країні, і хоче посилити свої зобов'язання в цих напрямках у новій угоді. Згідно з документом, нова угода повинна

¹ Нова Посилена угода Україна – ЄС має бути підписана восени ц. р.

мати на меті зближення у відносинах з Україною, економічну інтеграцію та політичну співпрацю. Документ міститиме положення щодо створення зони вільної торгівлі після приєднання України до Світової організації торгівлі, а також щодо посилення співпраці в енергетиці та інших сферах. Наприкінці 2006 р. Комісар Європейського Союзу з питань сільського господарства Маріанн Фішер Бель і міністр аграрної політики України Юрій Мельник підписали Меморандум про взаєморозуміння, який закладає основу для консультацій і співпраці з питань сільського господарства. Меморандум про взаєморозуміння допоможе створити нову платформу для регулярного обговорення питань сільського господарства, що дозволить поліпшити узгодження сільськогосподарської політики країн-членів ЄС та України. Така співпраця також сприятиме наближенню України до міжнародних стандартів сільськогосподарського виробництва і торгівлі, а також стане відправною точкою для обговорення питань сільського господарства і сільського розвитку в ході роботи над новою Посиленою угодою між Україною і Європейським Союзом.

Нині створена Міжнародна мережа за Україну в Євросоюзі (Yalta European Strategy – YES) для демонстрації відвертості країни у євроінтеграційних намірах всьому світу і для підтримки її членства у Європейському Союзі.

За результатами соціологічного опитування, що проводилося цією організацією на початку 2007 р., 55% опитаних жителів Європейського Союзу виступають за вступ України до ЄС у разі виконання нашою країною всіх передбачених умов, 34% – проти. Опитування проводилося в шести найбільших за чисельністю населення країнах ЄС: Німеччині, Іспанії, Франції, Італії, Великобританії і Польщі, а також і в Україні. В кожній країні було опитано в середньому дещо більш як по 1000 респондентів, в Іспанії – близько 1500, загальна кількість опитаних в країнах ЄС склала 7041, в Україні – 1169 осіб [1].

Думки опитаних розподілилися таким чином. Найбільше прихильників за прийняття України до складу ЄС виявилось в Польщі – 73% опитаних, проти висловилися – 15%. Прихильно до членства України в ЄС ставляться й в Іспанії: за вступ – 65% опитаних, проти – 19%. В Італії за вступ України в ЄС в разі виконання всіх умов вступу – 59% опитаних, проти – 29%. Більше половини опитаних французів також за вступ України до ЄС (56%), проти – 36%.

У Великобританії за – 47% опитаних, проти – 41%. І лише в Німеччині підтримують вступ України менше респондентів (44%), ніж не підтримують (50%).

При цьому 55% опитаних українців вважають необхідним приєднання до Європейського Союзу, проти цього – 25%.

Деякою мірою це обумовлюється не тільки необізнаністю громадян з можливими перевагами та втратами країни від її інтеграції в Європу, а й недостатністю наукових досліджень та оцінок наслідків євроінтеграції в контексті розвитку окремих сфер економіки. З досвіду країн Центральної та Східної Європи, найбільш складним завданням було й залишається інтеграція аграрного сектору².

² У цьому контексті слід згадати монографію “Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції”, підготовлену колективом авторів за редакцією д.е.н. О.М. Бородіної в ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАНУ” у 2006 р.

Справа в тім, що аграрний сектор сам по собі має ряд природних і соціально-економічних особливостей, які вимагають послідовної державної політики у його підтримці та розвитку. У рамках ЄС аграрна політика є окремою самостійною складовою економічної політики Євросоюзу і має назву Спільна аграрна політика (САП) ЄС. Незважаючи на величезні витрати на реалізацію, САП є однією з найбільш обґрунтованих політик державного регулювання аграрного виробництва у світовій практиці. У теоретико-методологічному контексті Спільна аграрна політика ЄС на всіх етапах її формування та розвитку охоплювала, передусім, систему ціноутворення та ринкового регулювання. Звичайно, обтяжливність такої системи підтримки для бюджету ЄС очевидна, тому розробники сучасної політики намагаються якщо не знизити величезні витрати на здійснення САП, то хоча б зменшити темпи зростання цих витрат.

Особливо різко САП контрастує з аграрною політикою Австралії, Аргентини, Канади, Нової Зеландії та інших держав, які демонструють всьому світові можливості лібералізації торгівлі продовольством, поміркованого протекціонізму і навіть бездотаційності зазначеної сфери діяльності. Нова Зеландія, наприклад, на яку припадає третина світового експорту молочної продукції і більше 50% баранини, однією з перших спростувала стереотип про те, що сільське господарство не в змозі ефективно розвиватись без значної дотаційної підтримки державою. В 1984 р. ця країна скасувала субсидії цьому сектору економіки, що становили 34% від вартості продукції. Незважаючи на це, фізичні обсяги виробництва тут зростають, прибутки забезпечують розширене відтворення, а питома вага галузі у ВВП країни постійно зростає. Не виправдались песимістичні прогнози і щодо масового банкрутства ферм.

Таким чином САП, яка започатковувалась у 50-х роках минулого століття і постійно удосконалювалась в усі наступні роки, все ж на сьогодні має певний кризовий потенціал, зумовлений трьома групами чинників – внутрішніми, зовнішніми і тими, що знаходяться за межами її компетенції. Звичайно вони тісно переплетені між собою, але кожна з них має специфічний вплив на ефективність сільського господарства.

Перша: внутрішні чинники. Досліджуючи трансформацію основних засад САП протягом періоду її становлення і розвитку з середини минулого століття, слід відзначити, що процесові ціноутворення на продукцію сільського господарства і продовольство відведена роль наріжного каменя всього економічного механізму. Позитивний ефект від прямого адміністративно-фінансового втручання в ціноутворення має певні часові обмеження та певні ризики, внаслідок настання яких спостерігаються ознаки кризових явищ – перевиробництво продукції сільського господарства та понаднормативне накопичення запасів сировини, продовольства, кормів, насінневого матеріалу, інтенсивне субсидування експорту та вимушені протекціоністські заходи щодо імпорту товарів, викривлення ринкових сигналів, спотворення конкуренції, невдоволення споживачів і платників податків тощо. В підсумку загострюється конфлікт інтересів між аграрною, соціальною, структурною і ринково-орієнтованою політикою держави.

Тому САП ЄС програє через тривале завищення цін на продовольство або антиринкове їх регулювання, при цьому блокується урівноважуюча функція ринку, що породжує негативні наслідки для інших секторів економіки і є “соціальним марнотратством”, через ланцюгове застосування інших регулювань, які у свою чергу потребують додаткових преференцій. За деякими оцінками європейських експертів, в разі скасування САП у Німеччині, Франції, Італії та Великій Британії ВВП підвищувався б на 1% щороку, було б створено додатково 3 млн. робочих місць, а експорт промислових товарів зріс би на 5%. За такої політики альтернативою ринковим цінам є адміністративні ціни, що перебувають під впливом і контролем лобістських груп, різних корпоративних інтересів, а це неминуче створює передумови для корупції та інших зловживань. Особливо це небезпечно для країн з експортно орієнтованим аграрним сектором [2].

Крім того зростають витрати на адміністрування САП. Німецькі економісти підраховали, що вартість трансферу однієї марки в рамках реалізації САП на користь фермерів становить півтори марки, оскільки спостерігається так зване “trade-off”. Іншими словами, коли на основі початкового розподілу доходів здійснюється їх “справедливий” перерозподіл, то він неодмінно призводить до зниження ефективності суспільного капіталу.

І ще один аргумент – цінові субсидії не є вдалим інструментом адресного перерозподілу фінансової допомоги, зокрема дрібним фермерським господарствам, доходи яких значно нижчі від середньогалузевих, оскільки 80% загальної суми трансфертів доходів, що спрямовуються за цією програмою, одержують лише 20% фермерів країн – членів ЄС. Серед них – переважно великі компанії, які мають ефективне виробництво і, як правило, не потребують державної фінансової підтримки [3].

Надмірно високі внутрішні цінові дотації товаровиробникам потребують значних ресурсів навіть у багатих країнах, що не раз призводило до бюджетних криз у Євросоюзі, які посилились після розширення ЄС-2004. Конфлікти між країнами-донорами і реципієнтами САП спостерігались і раніше, але цього разу прийняті рішення мали стратегічне значення, адже вперше ухвалювався бюджет на 2007–2013 рр. в умовах можливого приєднання найближчим часом Болгарії та Румунії. Обстоюючи традиційну позицію Англії стосовно суттєвого зменшення розміру сільськогосподарських дотацій, прем’єр-міністр цієї країни Тоні Блер звернув увагу на безглуздість витрачання 40% дохідної частини бюджету на потреби 5% населення. Додатковим аргументом є і те, що на підтримання аграрної галузі спрямовується бюджетних коштів у сім разів більше, ніж на освіту, науку і медицину разом. Підтвердженням на користь перегляду економічної моделі САП і скасування фермерських субсидій є необхідність відкриття ринку сільськогосподарської продукції країнам, що розвиваються, оскільки для них пожвавлення зовнішньої торгівлі – це один з реальних шляхів подолання злиденного рівня життя населення [4].

До групи чинників внутрішнього спрямування, що також спонукають до реформування САП, належать зміни в методах ведення сільського господарства, подальша диверсифікація у використанні факторів виробництва, особливо землі та всезростаючі вимоги споживачів до здорової і безпечної їжі. Високоінтенсивне сільське госпо-

дарство в ЄС досягло критичного рівня щодо використання технічних засобів, мінеральних добрив, отрутохімікатів, антибіотиків, гормонів, які несуть реальну небезпеку для здоров'я споживачів. Лише з 1983-го по 1998 р. внесення пестицидів зросло майже вдвічі, а мінеральних добрив до 158 кг діючої речовини на один гектар [5]. Такі явища набрали глобального масштабу після ускладнення епізоотичної ситуації (коров'ячий сказ, пташиний грип тощо) і низки сумнівних скандалів на європейському континенті, пов'язаних з якістю харчових продуктів та умовами утримання тварин. Очевидно, в майбутньому аграрії змушені будуть без-застережно дотримуватись ще вищих стандартів господарювання, отримуючи при цьому менші розміри прямих платежів та інших преференцій.

Друга: зовнішні чинники. Зовнішніми випробуваннями САП на гнучкість стало прискорення темпів глобалізації господарських зв'язків. Річ у тім, що аналізована спільна політика не може і далі ігнорувати виклики зовнішнього середовища: з одного боку, євроогоїзм призводить до часткової автаркії, більше характерної для часів "холодної війни", а з іншого, – в нинішньому стані вона (САП) не спроможна бути однаково ефективною як при регіональній замкненості економік, так і при відкритості до сигналів ринково конкурентного середовища.

Своєрідною формою захисту євро регіону проти ризиків, викликаних глобалізацією і проблемами розвитку країн – членів ЄС стало його розширення за рахунок нових держав. Поєднання низького рівня економічного розвитку, в порівнянні зі старими країнами – членами ЄС, і обтяжливих державних видатків, яке склалось у більшості з 10 нових членів ЄС, створює замкнуте коло, розірвати яке дуже складно: низькі темпи приросту ВВП призводять до значного безробіття, що потребує збільшення асигнувань на соціальні потреби, а це посилює податкове навантаження, внаслідок чого зростання гальмується ще більше [6].

Разом з тим, кожен наступний крок в напрямі приєднання нових держав, які поділяють європейські цінності, але мають значно нижчий економічний потенціал, ніж у Союзі, лише тимчасово надає певні переваги, оскільки подальше розширення породжує в режимі ланцюгової реакції інші, ще більш масштабні проблеми, які можна розв'язати лише додатковим приростом території. На думку експертів, непередбачуваність і невизначеність цього експерименту загрожує самому існуванню САП і Структурних фондів, які є основними досягненнями Євросоюзу [7].

У цьому контексті можна припустити, що на ЄС також поширюється всезагальна закономірність соціальної практики: будь-які організаційні структури руйнуються зсередини, приймаючи до свого складу все більше нових членів, які не зовсім відповідають критеріям співпраці. Тут варто згадати висловлювання Дж. Сороса про те, що Євросоюз – важковагова бюрократична організація, що працює за незрозумілими правилами, оповита секретністю і невідповідною громадськості [8]. Хоча з метою запобігання зловживанням ще в 1974 р. було створено Суд Аудиторів, який щорічно подає матеріали перевірок про марнотратство і нецільове використання коштів виділених на програми САП.

Як відомо, вперше під час Уругвайського раунду переговорів СОТ (1992 р.) сільськогосподарська політика була включена до переліку таких, що потребують

лібералізації, базові положення якої втілено в Угоді про сільське господарство. Згідно з цією угодою передбачається: а) визначення певного рівня сукупної внутрішньої підтримки державою, що має поступово знижуватись; б) лібералізація доступу до внутрішнього ринку аграрної сировини і продовольства шляхом заборони нетарифних регулювань і заміна їх еквівалентними за сумарним протекційним впливом митними тарифами; в) скорочення експортних субсидій аж до повного їх скасування; г) санітарні і фітосанітарні вимоги щодо сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

Основним результатом Уругвайського раунду переговорів для Євросоюзу (як нетто-експортера агропродовольчої продукції) тоді стало зменшення рівня експортних субсидій на 36%, зниження імпортного мита в середньому по цій групі товарів з 6,8% до 4,1%, а також згорання обсягів субсидованого експорту до 2000 р. – на 20%. Отже ЄС був поставлений перед вибором: продовжувати і далі в рамках САП підтримувати внутрішні ціни на рівні, вищому за світові, та субсидувати експортні операції або суттєво зменшити свою частку в глобальній торгівлі агропродовольчою продукцією, що призведе до самоізоляції Євросоюзу.

Останній сценарій є суто теоретичним, оскільки було запроваджено реформи “Agenda 2000” та Фішлера, які поступово зменшили рівень інтервенційних цін на експортно-орієнтовані товари. Незважаючи на це, обмеження на вивіз сільськогосподарської продукції з країн – членів ЄС будуть зняті лише після того, як повністю припиняться виплати експортних субсидій, а для цього товаровиробники мусять повністю відшкодувати вартість виробленої ними продукції за цінами реалізації, що склалися на світовому ринку. Проте сьогодні на порядку денному вже стоїть питання про повне скасування всіх субсидій у сільському господарстві, що передбачає вжиття більш радикальних заходів з реформування САП [9]. Важливо наголосити, що і в цьому випадку дотримується базовий принцип реформ – поступовість та передбачуваність. Перепрофілювання напрямів бюджетного фінансування з “жовтої” до “зеленої” скриньки допомогло ЄС виграти час, необхідний для напрацювання додаткових переваг з метою забезпечення успішного функціонування сільського господарства в умовах світової конкуренції.

До чинників, які формують кризовий потенціал САП, але знаходяться за межами її власної компетенції і повноважень, належать зокрема, такі:

а) об'єктивна потреба обстоювати постіндустріальну європейську модель сільськогосподарства за рахунок невичерпних інтелектуальних ресурсів – якісного оновлення людського капіталу, економіки знань, лідерства в запровадженні новітніх інноваційних технологій та використання альтернативних джерел енергії на тлі експансивної зовнішньоторговельної політики азійських країн (передусім Китаю і Японії);

б) зміщення центру конфліктів, пов'язаних з аграрною сферою (незважаючи на її вагомість), зі Спільного ринку Євросоюзу на ринки третіх країн, особливо це стосується експорту зернових культур і продуктів їх переробки [10].

Узагальнюючи результати аналізу щодо потенціалу САП можна прогнозувати посилення тиску перелічених чинників на поглиблену трансформацію її засадничих принципів. По-перше, проблеми ціноутворення на аграрну продукцію збережуть

свою актуальність і далі через низьку купівельну спроможність країн, що розвиваються. По-друге, засобами регуляторної політики ЄС стримуватимуться темпи приросту сільськогосподарської продукції та похідних від неї товарів з переважною орієнтацією на задоволення споживчого попиту Спільного ринку. По-третє, сільськогосподарські компанії все більше інтегруватимуться у вертикальні агропромислові структури з виробництва конкурентоспроможної на світовому ринку кінцевої продукції. При цьому частка доданої вартості власне аграрної продукції в кінцевій ціні товару буде і далі зменшуватись, так само як і ВДВ галузі у ВВП економіки країн. По-четверте, екологічні вимоги щодо стандартів ведення сільськогосподарства і сталого розвитку сільських територій набувають усе більше імперативного значення.

Підсумовуючи розвиток Спільної аграрної політики Європейського Союзу в історичному контексті, слід відзначити, що на кожному з етапів розвитку європейської інтеграції САП ЄС була і залишиться в оглядовій перспективі одночасно метою і засобом об'єднання потенціалу національних економік для розв'язання стратегічних завдань колективної продовольчої безпеки, інструменти якої змінювались залежно від різнопланових внутрішніх і зовнішніх чинників як геополітичного, так і соціально-економічного характеру. Завдяки аграрній політиці Євросоюзу постійно генерує нові ініціативи щодо пошуку компромісів для забезпечення балансу інтересів національних економік, інститутів Євросоюзу та глобальних торговельно-економічних структур шляхом визначення спільних пріоритетів, концентрації необхідних для їх втілення ресурсів та реформування економічного механізму з метою адаптації до викликів глобальної економіки.

Під час розроблення і запровадження численних реформ незмінними залишались рівнопріоритетні цілі САП, які були закладені Римськими угодами, а саме модернізація сільського господарства, стабільне функціонування ринку сільськогосподарської продукції, забезпечення доходів працівників, зайнятих у галузі на рівні, не нижчому за загальноприйняті стандарти життя європейців. Завдяки системним зусиллям держав Союзу європейська модель сільського господарства все ще продовжує триматися на трьох чинниках – фермерському господарстві сімейного типу, багатофункціональній ролі галузі в національних економіках та захисті доходів товаровиробників від ринкової і природної стихій.

З огляду на сучасні завдання, пов'язані з процесом лібералізації торгівлі агропродовольчими товарами САП піддається конструктивній критиці і визнається недостатньо ефективною, такою, що блокує проходження ринкових сигналів до товаровиробників, спотворює конкурентне середовище, призводить до численних “торговельних війн” на глобальному ринку, руйнує природні агроландшафти тощо. Тому САП зазнає радикальних структурних перетворень, зміст яких полягає у відновленні здатності товаровиробників адекватно реагувати на вимоги прогресуючої глобалізації аграрного ринку, підтримання аграрної сфери заходами так званої “зеленої скриньки”.

Отже САП пройшла тривалу еволюцію від стимулювання росту фізичних обсягів виробництва до проблеми надмірних запасів продукції та усвідомлення

необхідності сталого розвитку аграрної сфери як цілісної соціо-еколого-економічної підсистеми наднаціональних господарських комплексів. Остання сформувалась історично, шляхом узвичаєного поділу праці і характеризується веденням переважно сільськогосподарської діяльності, що визначає специфіку аграрних відносин, зумовлює особливий менталітет, культуру та спосіб життєдіяльності постійно зайнятих у галузі працівників.

Висновки. Нині частина українського політикуму сподівається, що через десять років Україна стане повноправним членом Європейського Союзу. Однак ставлення до України в Європі, яке було продемонстроване, в тому числі й рішенням Ради міністрів закордонних справ ЄС від 22 січня 2007 р., свідчить, що ЄС не може більше розширятися без проведення інституціональних реформ. Тому нова Посилена угода Україна-ЄС не буде передбачати майбутнього інституціонального розвитку двосторонніх відносин. Це означатиме, що в угоді, з одного боку, не буде положення про можливість членства України в ЄС, але з іншого боку – не буде й положення про неможливість такого членства.

Українським дослідникам і політикам, які прагнуть якомога швидкого приєднання до Євросоюзу, слід чітко усвідомлювати, що перед ЄС реально постала дилема: яким чином зберегти європейську модель сільського господарства і водночас на порядок підвищити його статус на глобальному агропродовольчому ринку. Вірогідніше за все САП і далі буде просуватися в напрямі системної лібералізації, реформування програм надмірного протекціонізму і наблизитися до критеріїв і правил СОТ. За цим сценарієм розвитку САП через 10–15 років втратить свою привабливість для держав, які ще не є членами цього регіонального формування, але розглядають (приховано чи відкрито) європейську перспективу як суто інвестиційний проект, завдяки якому можна буде залучити додаткові ресурси для реалізації національного аграрного потенціалу, істотно наростити свою присутність на європейському ринку, підвищити конкурентоспроможність вітчизняних виробників, забезпечити європейські стандарти життя селянам та сталий розвиток сільських територій в умовах відкритості економіки. Проте більшої ваги і масштабу наберуть різноманітні форми безпосередньої інтеграції структур агропромислової сфери, у тому числі транснаціонального масштабу.

Більше того, для України дуже важливо визначитися також з власними економічними реаліями, а особливо зі станом людського розвитку в країні в цілому і на селі зокрема. За оцінками міжнародних експертів одним з факторів, який продовжує створювати довгострокову проблему Україні на шляху до Європи, є надзвичайно низький рівень життя. Враховуючи нинішнє відставання у економічному розвитку, яке є зараз величезним, якщо його вимірювати у ВВП на душу населення, можна зробити припущення, що вступ України до ЄС буде реальним через 20–40 років, якщо такий крок не створить занадто великого тягаря для ЄС [11]. Дійсно, за показником ВВП на душу населення, розрахованого за рівнем купівельної спроможності, Україна знаходиться в набагато гіршому становищі, ніж Болгарія та Румунія, які щойно прийняли до Євросоюзу. А в порівнянні з колишніми сусідами – прибалтійськими країнами цей показник в Україні нижчий більш ніж удвічі.

Соціальна ціна аграрних перетворень виявилася для України занадто високою, значно вищою, ніж для інших країн з перехідними економіками. Не варто сподіватися, що інтеграційні процеси між Україною та Європейським Союзом найближчим часом розвиватимуться інституційно. Необхідно чітко усвідомлювати, що сьогодні шлях до Європейського Союзу відкритий лише тим державам, які досягли успіху, будуючи Європу у власній країні за стандартами ЄС. У той же час слід розуміти, що разом із позитивними можливі й негативні наслідки входу в ЄС. Однак, важко не погодитись, що шлях України в глобальний простір є неминучим і безальтернативним. Суверенна держава такого масштабу, місця і геостратегічної ролі не може залишатися в самоізоляції, тому що це означало б консервацію відсталості, низької міжнародної конкурентоспроможності і навіть співвідносну деградацію [12].

-
1. Українські новини 29 січня 2007. <http://ukranews.com/>
 2. Зоря С. Субсидування сільського господарства: досвід зарубіжних країн та можливості і доцільність його використання в Україні. – С. 61; Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Еволюція вільного ринку: Пер. з польс. – Львів: Арсенал, 2000. – С. 145.
 3. Реформування сільського господарства в Україні: широке поле / За ред. С. фон Крамона-Таубаделя та Л. Штріве. – К.: Фелікс, 1999. – С. 22–24.
 4. Загоруйко Ю. Євросоюз: перетягування бюджетного “каната” триває // Дзеркало тижня. – 2005. – 9 лип.
 5. Ковалев Е. Органическое земледелие – ответ на вызов времени // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – №. – С. 23–25.
 6. Приходько О. ЄС розширений і розділений // Дзеркало тижня. – 2004, 6 листоп.
 7. Друзенко Г., Качка Т., Посельський В. Європейська криза: Українські рефлексії // Дзеркало тижня. – 2005. – 25 черв.
 8. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности: Пер. с англ. – М.: ИНФА, 1999. – С. 247–248.
 9. Мьомерс Ф., Хоффманн Л. Україна на шляху до Європи. – К.: Фелікс, 2001. – С. 198–200.
 10. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. – К.: Видавн. дім. “Ін Юре”, 2001. – С. 175.
 11. Die neuen Nachbarn und die Europäische Union – Möglichkeiten und Grenzen der Integration am Beispiel Ukraine und Belarus / Arbeiten aus dem Osteuropa-Institut. – Working Papers, Munchen. – 2005. – Nr. 256. – Januar.
 12. Білорус О.Г. Глобалізація і національна стратегія. – К.: ВО “Батьківщина”, 2001. – С. 11.